

ЗАРДУШТИЙЛИК ДИНИЙ ТИЗИМ СИФАТИДА (ПОЛИТЕИЗМДАН МОНОТЕИЗМГА)

Г.Т.Маҳмудова

Мирзо Улуғбек номидаги ЎзМУ фалсафа фанлари доктори, профессор

<https://doi.org/10.5281/zenodo.6839889>

Аннотация. Мақолада зардуштийлик диний-фалсафий таълимотининг манбаси Авестани ўрганиш орқали унинг диний-мифологик ва фалсафий томонлари таҳлил этилган. Тадқиқот натижалари барча диний гояларга хос бўлган дин ривожланиши жараёнининг барча босқичларини ўзида акс эттирган зардуштийлик ва Авеста мисолида мухокама этилади. Жумладан, муаллиф Яштарда, ибтидоий диний топинишлар: тотемизм, анимизм, фетишизм ва сеҳргарлик салқитлари, шунингдек, қадимги халқларнинг кўпхудолилик (политеизм) билан боғлиқ эътиқодлари ва Хотларда (Ясна) Зардушт томонидан кашф этилган яккахудолилик (монотеизм) таълимоти ўз ифодасини топганлигини қайд этади.

Калит сўзлар: Авеста, Яшт, Гата, Ясна, зардуштийлик, дин, политеизм, монотеизм, қадрият.

ЗОРОАСТРИЗМ КАК РЕЛИГИОЗНАЯ СИСТЕМА (ОТ ПОЛИТЕИЗМА К МОНОТЕИЗМУ)

Аннотация. В статье на основе изучения Авесты, источника зороастрийского религиозно-философского учения, анализируются его религиозно-мифологические и философские аспекты. Результаты исследования обсуждаются на примере зороастризма и Авесты, которые отражают все этапы процесса развития религии, свойственные всем религиозным представлениям. В частности, автор отмечает, что в Хотях (Ясне) нашли свое выражение примитивные религиозные культы: тотемизм, анимизм, фетишизм и колдовство, а также верования древних народов, связанные с политеизмом, и открытое Зороастром учение о монотеизме.

Ключевые слова: Авеста, Яшт, Гата, Ясна, зороастризм, религия, политеизм, монотеизм, ценность.

ZOROASTRIANISM AS A RELIGIOUS SYSTEM (FROM POLYTHEISM TO MONOTHEISM)

Abstract. Based on the study of the Avesta, the source of the Zoroastrian religious and philosophical teaching, the article analyzes its religious, mythological and philosophical aspects. The results of the study are discussed on the example of Zoroastrianism and the Avesta, which reflect all stages of the process of development of religion, characteristic of all religious ideas. In particular, the author notes that primitive religious cults found their expression in Hoti (Yasna): totemism, animism, fetishism and witchcraft, as well as the beliefs of ancient peoples associated with polytheism, and the doctrine of monotheism discovered by Zoroaster.

Keywords: Avesta, Yasht, Gata, Yasna, Zoroastrianism, religion, polytheism, monotheism, value.

КИРИШ

Маълумки, диншуносликда динларни муайян тарзда таснифлаш қабул қилинган: ибтидоий жамият динлари, миллий динлар, жаҳон динлари. Шу билан бирга, динлар политеистик (кўпхудолилик) ва монотеистик (яккахудолилик) турларга бўлинади.

Зардуштийлик динига бу таснифларнинг барчаси тўғри келади. Чунки унда ҳам ибтидоий динларга, ҳам жаҳон динларига хос бўлган хусусиятлар мавжуд. Шунинг учун олимлар бу динни политеизм ёки монотеизмга тегишли эканлиги масаласида ягона бир фикрга келмаганлар. Бу масалани ҳал этишда зардуштийликни жуда қадимги даврларда пайдо бўлганлиги ва шаклланганлиги, кўп асрлар давомида турли маданиятлар таъсирида ривожланганлиги ва камол топганлигини ҳисобга олиш муҳимдир.

Авестани ўрганишда унинг диний-мифологик ва фалсафий томонларини фарқлаш зарур. Авеста дин ривожланиши жараёнининг барча босқичларини ўзида акс эттиради. Унда, аниқроғи Яштларда, ибтидоий диний топинишлар: тотемизм, анимизм, фетишизм ва сеҳргарлик салқитлари, шунингдек, қадимги халқларнинг кўпхудолилик (политеизм) билан боғлиқ эътиқодлари ва Ҳотларда (Ясна) Зардушт томонидан кашф этилган яккахудолилик (монотеизм) таълимоти ўз ифодасини топган.

Бу борада баъзи олимлар томонидан билдирилган фикрлар зардуштийлик монотеистик дин эканлигига ишонтиради. Масалан, Л.А. Лелековнинг фикрича, зардуштийлик келиб чиқиши бўйича – “жуда қадимги мафкура ходисасидир (реликт), шаклан – инсоният тарихидаги бир неча кодификация қилинган динлардан биридир. Зардуштийлик жаҳон полиэтник деб аталувчи динлар турига (буддавийлик, христианлик ва ислом) кирмаса-да, лекин ўзининг типологик ўхшашлиги ҳамда унинг бу динларга этган таъсири узоқ вақт давом этганлиги ва чуқур бўлганлиги сабабли улар билан бир каторда кўрилади”.

Фикримизча, зардуштийлик политеистик эътиқодлардан монотеизмга ўтиш даврига хос бўлган дин бўлиб, политеистик худолар пантеонида ҳам у дунёни, ҳам бу дунёни яратувчи ягона илоҳнинг олдинга чиқишини ифодалайди, шу билан бирга, тотемизм, анимизм, шаманизм ва сеҳргарлик каби диннинг ибтидоий шакллари ўзида мужассамлаштиради.

Баъзи олимларнинг хулосаларига кўра, аслида зардуштийлик Қадимги Марказий Осиё ва Эронда тафаккур ривожланишининг бирнеча йўналишларидан бири бўлган ва кенг тарқалмаган. Зардуштийликнинг афзаллиги ва уни кенг ўрганилишининг сабаби унга тегишли бўлган қадимги матнларнинг (Авеста) сақланиб қолганлигидадир. Бошқа йўналишларга кўра, археологик маълумотларнинг реконструкцияси ва кейинги даврларда ёзилган матнларни талқин қилиш асосидагина чуқур ўрганилиши мумкин, яъни уларни тадқиқ қилиш мураккаброк.

ТАДҚИҚОТ МАТЕРИАЛЛАРИ ВА МЕТОДОЛОГИЯСИ

Марказий Осиё худудларида қадимда яшаган хинд-арий қабилалар диний онгида ҳар хил худолар бошчилик қилган турли худолар пантеонига эга бўлган. Бош худо Яма, Йима, Митра, Мазда ва бошқалар шулар жумласидандир. Баъзи олимларнинг фикрича, бундай гувоҳлик Авестанинг ўзида ҳам мавжуд. Масалан, Л.А. Лелековнинг фикрига кўра, Яснанинг 12-чи Ҳотида зардуштийлик дини “Ахуравий, зардуштий дини” деб аталиши ушбу Ҳот муаллифи мазкур худудда бошқа унча самарали бўлмаган диний таълимотлар бўлганлигига ишора қилади. Худудда эътиқодлар кўплигини барча ташқи манбалар (Ассирия, Қадимги Юнон), айниқса, кейингилари, тасдиқлайди.

“Эрампдан олдинги II минг йилликда қабилалар бирлашиб, давлатчилик шакллана бошлаган бир пайтда ўлкамизда турли диний эътиқодлар ва маросимлар ўзаро қоришиб, вақт ўтиши билан муқим тус олиши табиий бўлган. Кеч бронза даври учта асосий эътиқод

анъаналарининг ўзаро таъсири билан ажралиб туради: хаома қуйиш билан боғлиқ митраистлик, олов эътиқоди ҳукмрон бўлган авесточа ҳамда Суғддан шимол ва шарқ томонда яшовчи чорвадор қабилаларида ведалар мавзулари аралашган. А.Саидов фикрига кўра: “Зардуштий политеистик («плюралистик») ибодатхона ўрнига монотеистик ибодатхона яратган. Бунда қолган барча худолар ягона Аҳура Мазда худодан келиб чиққан. Иккинчидан, улар ушбу қатъий ибодатхонани «ёвузлик кучлари»га қарши қўйганлар. Бу кучлар барча илоҳийлик ҳамда душман қабила ва уруғларнинг қахрамонлари бўлиши мумкин бўлган. Биринчи марта «ўзиникилар» ва «бегоналар»ни худудий, этник белгига қараб эмас, балки Эзгулик (яъни чорвадорлар олий табақаси) тарафдорлари ва Ёвузлик югурдақларига бўлишдек ахлоқий белгига қараб бўлиш дунёқараш нуқтаи назаридан асосланган”.

Ўлкамизда юзага келган зардуштийлик ҳам ана шу йўсинда ҳукмрон динга айланади, бироқ Александр Македонский юришларидан сўнг яна қурама диний муҳит ўрнашади”.

Қадимий асотирий дунёқараш тизими илоҳий қарашларга айланган. Энди одам тасаввурида табиат ҳодисалари устидан ҳукмрон, ҳатто уларни яратишга, тартибга солиб туришга қодир, хулласки, инсоннинг ҳимоятини таъминлашга масъул эзгу илоҳий тимсоллар тизими пайдо бўла бошлайди. Инсон мана шу тизимни азал-азалдан фақат эзгу кучлар ибтидоси сифатида тасаввур қилишга мойил бўлган. Айни шу хусусият зардуштийликнинг маънавий-фалсафий асосларига, космогониясига, диний тизимига хос бўлган.

Археологик маълумотларга кўра, ушбу қадимги қабилаларнинг (э.а. III-II минг йилликлар оралиғида) Бактрия ва Марғиёнада топилган уч турдаги эҳромлари мавжуд бўлган ва, демак, уч хилдаги ибодат амалиёти мавжуд бўлган – оловни ва турли шаклларда худо йўлига атаб ичкилик ичишни қадрлаш. Шу билан бир қаторда ушбу ибодат амалиётлар, шу жумладан, нариги дунё худоси Йимага ибодат қилиш билан бир вақтда қўлланган эҳромлар ҳам бўлган. Баъзи олимларнинг фаразига кўра, ушбу эҳромлар илк хинд-эрон этник қатламига тегишли бўлиб, Афғонистондаги Нуристонли “кофирлар” уларнинг кейинги авлодларидир. Милоддан аввалги II-чи минг йилликда мазкур қатламни форс тилларида сўзлашувчи қабилалар “тўлқини” босади, улар катта ибодатхоналар, эҳромлар қурмаганлар.

Шундай қилиб, зардуштийликни ҳар томонлама ўрганиш жуда кенг қамровли ёндашувни, турли фанларнинг (тарих, диншунослик, археология, этнография, фалсафа ва б.) бу йўналишдаги тадқиқотлари ютуқларидан фойдаланишни талаб этади. Чунки зардуштийликнинг монотеистик дин бўлиб шаклланишида мазкур худудда тарқалган турли-туман ибтидодий ва ривожланган диний топинишлар, сиғинишлар, эътиқодлар, қарашлар, шунингдек, тарихий-сиёсий ва тарихий-маданий жараёнлар ва омиллар ўзига хос таъсир кўрсатган. “Зардуштийлик - қадимги мафқуранинг қолдиғи (реликт) бўлиб, унинг мухлислари томонидан маздаясна (“даэна мазда-ясна” – Маздани улуғловчилар дини) – маздапарастлик деб номланади ва тарихий жараён давомида у ўз мазмуни, мафқуравий йўналиши ва ижтимоий асосини бир неча марта ўзгартирган”.

Қадимдан маҳаллий илдиз отган эътиқодлар янги вужудга келаётган эътиқодлар билан ўзаро таъсирга кириб, янги ҳаёт касб этган. Айни бир макон ва замонда турли-туман эътиқодларнинг қурамасидан ўзига хос кўп қиррали диний тасаввурлар вужудга

келиб, салтанатлар чегаралари узра кўча бошлайди, ҳар бир эътиқоднинг диний ходимлари орийат учун ўзаро курашади. Ва ниҳоят, мазкур кўп хилликдан яхлит тизим сифатида Яккахудолилик динлари қад кўтаради ва бунда асосий диққат-эътибор инсон ва унинг Охиратда қутқарилишига қаратилади. Ўзига хос “*халоскор*” диний ғоялар пайдо бўлади. Тарихчи Герардо Ньюли фикрича, бу даврда “сотериология (сотер – халоскор, қутқарувчи) ва эсхатология (борлик ва инсоннинг охир-оқибат тақдири ҳақидаги) таълимотлари диний тафаккурнинг устувор шаклига айланиб, қадимий эътиқодлар эса нариги дунё роҳати ва азобига урғу берувчи эътиқод таъсирида аста-секин ўзгариб борган. Ибтидоий диний эътиқодларда маънавий-ахлоқий моҳият заиф бўлиб, юқори поғона – Яккахудолилик эътиқодларига ўтилиши билан инсоннинг ахлоқий нормалари биринчи ўринга кўтарилади. Ўзидан олдинги бутпарастлик ва кўпхудолилик эътиқодларидан фарқли равишда Яккахудолилик эътиқодларида диққат-эътибор кўпроқ инсонга, унинг ахлоқига қаратилади. Юлдузларга сиғиниш йўналишида астрология (нужум илми) тобора кучаяди ҳамда унда Вақт ва Тақдирни бошқарувчи универсал тартиб тушунчаси кучаяди.

Шу билан бирга, ҳар бир даврнинг ўзига хос халқ эътиқоди мавжудлиги ва ана шу эътиқод намоён бўлган илоҳлари ва рамзлари айнан шу давр учун хослиги ҳам исбот талаб этмайди. Эътиқод рамзлари ўзгариб борганини ибодатхоналар деворларига устама-уст туширилган тасвирлардан билиш мумкин. Дарҳақиқат, халқ санъати намуналари замонлар қаъридан вақт узра қатламма-қатлам намоён бўлиши олимлар томонидан қайд этилган ҳодиса бўлгани каби, эътиқод билан боғлиқ маросимлар ва ибодат жойлари ҳам шу жараёни бошдан кечиради”.

Ушбу ҳудудларда турли диний йўналишлардан маздеизм (маздапарастлик), эгизак руҳларга сиғиниш, Зардуштийлик, Аҳамонийлар сулоласи дини, зурванизм каби эътиқодлар тарқалган. 1) Маздапарастлик. Аҳамонийлар давридан илгари ва Авеста таъсиридан мустақил равишда, мустақил йўналиш сифатида Ғарбий Эронда IX-VIII асрларда тарқалган. Зардуштийликдан фарқли ўлароқ, маздеизмда Ахура ва девларга ибодат қилиш, сома (хаома, хом)га ўхшаш психотроп (асабга таъсир қилувчи) ичимликларни қўллаш ва бунинг асосида башорат амалиётини амалга ошириш кенга тарқалган.

Худди шу даврда эгизак олий худоларга сиғиниш ҳам тарқалган бўлиб, у Зардушт таълимоти асосларидан бири бўлиб хизмат қилган бўлиши мумкин, чунки Зардушт икки эгизак руҳлар ҳақида тингловчиларга батафсил шарҳ бериб ўтирмасдан, яхши маълум бўлган нарса ҳақида гапиргандай сўзлайди. Эгизак руҳлар ҳақидаги қадимий афсона, К. Леви-Стросс фикрига кўра, дуал-уруғлар асосида ташкил топган жамиятлар дунёқарашини ҳамда уларнинг дуалистик космогониясини акс этади, бундай жамиятда ҳар бир эгизак алоҳида фратриянинг асосчиси ҳисобланади. Зардушт таълимотида бу афсона янгича талқин қилинади.

Зардуштийликнинг муқаддас китоби Авестанинг пайдо бўлиш вақти ва шарт-шароитлари фанда ҳанузгача ноаниқ бўлганлиги сабабли зардуштийликни мафкуравий ва диний ҳодиса сифатида талқин қилувчи ягона илмий концепция яратилмаган. Унинг турли талқинлари ичида Ж. Дармстетер, Х.-С. Ньюберг, С.Л. Толстов, В.И. Абаев ва бошқаларнинг бу масала бўйича қарашларига қўшиламан. Унга кўра, зардуштийлик - Ахура Маздага монотеистик тарзда сиғиниш ҳамда Марказий Осиё ва Эрон ҳудудларида қадимги политеистик динлар ўртасидаги синкретик компромисс (ўзаро бир-бирига ён

бериш)дан иборат. М.Н. Вольфнинг қуйидаги фикри зардуштийлик монотеистик дин бўлганлигини тасдиқлайди: "...Зардуштийлик, фуқаровий ёки бирон-бир халқ, қабилага (этник) тегишлилиги тамойилига асосланиб, одамларни "ўзимизникилар ва бегоналар"га бўлиш мезонини бекор қилади ва янгича – "эзгулик" ва "ёвузликка" тегишлилик "аксиологик" тамойилини киритади".

Шу билан бирга, Л.А. Лелековнинг "Ҳозирги замон фанида Авеста" асарида келтирилган В. Хеннингнинг фикри юқоридаги қарашнинг мазмунини яхши ифодалайди, деб ўйлаймиз: Ушбу ҳудудда тарқалган турли политеистик динларни юқори даражада ривожланган дин сиқиб чиқаришга ҳаракат қилади, "унинг ўзи кенг халқ оммаси уфқидан юқорида турган ва политеизмни бутунлай сиқиб чиқара олмади, кўп вилоятларда политеизм ҳарбий табақа ва оддий халқнинг эскича эътиқодларининг сарқитлари сифатида сақланиб келган. Оммавий диний эътиқодларнинг қоҳинлар динига қарши доимий кураши Қадимги Юнонлик кузатувчиларнинг (Геродот, Плутарх ва б.) бизга қолдирган қарама-қарши маълумотларида ўз аксини топган, улар диннинг у ёки бу кўринишлари тўғрисида уларга маълумот берган кишиларнинг ижтимоий мавқеи ва у ёки бу эътиқоднинг вақтинча устун туришига боғлиқ равишда фикр билдирганлар... Зардуштийликнинг бош ғояси инсоннинг индивидуаллиги ва унинг оламда ўрнатилган тартибга нисбатан масъулиятида ифодаланади. Зардуштдан илгари алоҳида шахс ва унинг ҳаёти кам аҳамият касб этган... Индивидумни эркин хоҳиш билдирувчи киши сифатида англаган ва коинотнинг пировард тақдирини инсоннинг қарорлари билан белгиланишини тушуниб етган Зардушт, ўз даврининг диний қарашлари билан алоқани кўрқмасдан узиб ташлайди,"- деб ёзади муаллиф. В. Хеннингнинг фикрича, Зардуштийликнинг типологик ўзига хослигини хинд-эрон диний меъёрлари, қадриятларининг тубдан ўрин алмашиши (инверсияси) ташкил қилади, илгариги қабилавий идеаллар ўрнини эгаллаган индивидуал онгнинг янги эсхатологик (Охиратга томон) йўналиши Зардушт диний ақидаларининг марказида туради ва, ниҳоят, зардуштийлик чорвадор-уруғдошлар дини эмас, балки ҳақиқатдан ҳам "қоҳинлар дини" бўлган, яъни оммавий бўлмаган, балки тор гуруҳ ёки жамоанинг эзотерик (ёпик) оқимининг дунёқараши эди. В. Хеннингнинг хулосалари бевосита Ҳотлардан келиб чиқади, "Кичик Авест"га хос бўлган содда политеистик қарашлар ва априор талқин қилинган археологик манбалар ташқарида қолиб кетади.

Ҳ. Ҳомидийнинг қуйидаги фикри, юқорида келтирилган В. Хеннингнинг фикрини қабул қилишидан далолат беради: "Айрим тадқиқотчилар Зардушт асарлари "Ҳос шеърлари", яъни зардуштийлик таълимоти, яқка тангри ғоясини тушунадиган қоҳинлар, уламоларга мўлжаллаб ёзилган, уларнинг асл моҳиятини оддий халқ англамаган, шунинг учун махсус уламолар оташкадаларда, қироат ва ижро олдидан мадҳия моҳиятини изоҳлаб берган, шу йўсинда "Авеста шарҳлари" пайдо бўлган, деган хулосага келишган".

В. Хеннингнинг ушбу мулоҳазасини М.Н. Вольф ўз тадқиқотларида тасдиқлайди: "... Ҳотларга асосланган зардуштийлик анъанавий "халқчил" хинд-эрон динига нисбатан, шубҳасиз, инновацион оқим бўлган...". Муаллиф зардуштийликни яхлит, чуқур, новаторлик таълимот деб тавсифлайди. Унинг асосий ҳолатлари қуйидагилардан иборат: ягона, доно илоҳни эълон қилиш; борлиқнинг пайдо бўлиши ва унинг ахлоқий бошланғич асослари ҳақидаги масала; ҳақиқий ва сохта билиш ҳақидаги масала; бир-бирини истисно қилувчи диний таълимотлар ўртасидаги муносабат (шаклланаётган зардуштийликнинг анъанавий динга қарши туриши ва ҳаттоки унга нисбатан адовати); борлиқнинг барча

даражаларида, шахсдан бошлаб то коинот даражасида эзгулик ёки ёвузлик тарафдори бўлишни танлаш; эзгулик ва ёвузлик мезонлари ва унга асосланган мафкуравий ва сиёсий кураш; ва, ниҳоят оламнинг яратилиши актининг азалдан қўйилган мақсади ва унинг пировард натижасини башорат қилиш. Зардушт тасаввурларининг баён этилиши юқори даражада мавҳум бўлган.

ТАДҚИҚОТ НАТИЖАЛАРИ

Ҳотларга асосланган зардуштийлик таълимоти шаклланиши, ривожланиши ва тарқалишидан кейинги даврда ўзгартирила бошланди. М.Н. Вольфнинг фикрига кўра, бу даврда “Еттиҳот” (Ясна, 32-45-Ҳотлар) деб номланган Авестанинг бўлими ёзилади, “қоҳинлар дини” шаклланади, “Кичик Авеста” анъанаси шаклланади. Бу даврдаги зардуштийлик таълимотида кўпхудоликка қайтиш кузатилади, лекин илоҳлар одамсимон (антропоморф) бўлмаган.

Марказий Осиё ва Эрон ҳудудларида қадимги даврларда тарқалган динлардан яна бири Аҳамонийлар сулоласи ҳукмронлиги даврида тарқалган Ахура Маздага сиғинишнинг яна бир кўринишидир. Илмий адабиётда Сосонийлар сулоласи ҳукмронлигидан аввалги Ахура Маздага сиғинишнинг кўринишларини маздапарастлик деб номлаш қабул қилинган, “Аҳамонийлар дини” бундан мустасно. “Аҳамонийлар дини” худолари пантеонига Ахура Мазда бошчилик қилсада, у Зардушт таълимотидаги мавҳум Рух эмас, балки одамсимон (антропоморф) илоҳ бўлиб, Аҳамонийлар давлати ҳукмдорлари тахтга ўтириш учун ундан ҳуқуқ олиб, унинг марҳамати билан давлат бошқарувини амалга оширадilar. Илоҳлар пантеонининг ўзи, худди ўша даврдаги форслар салтанати сингари, қатъий равишда марказлашган: илгариги худолар пантеонлари ва янги, забт этилган халқлар пантеонлари илоҳлари Ахура Мазадага бўйсундилар. Шундай қилиб, Аҳамонийлар дини моҳиятан зардуштийликдан илгариги диний анъаналари ва зардуштийлик таълимотининг “сиёсий” синкретизацияси сифатида ифодаланади. Бу даврда Зардушт исми Аҳамонийлар сулоласининг тошга ўйилган ёзувларида ҳам ва ўша давр Қадимги Юнон тарихчилари асарларида ҳам тилга олинмайди. Бунинг сабаби ҳам сиёсий бўлган, худо ва халқ ўртасидаги воситачи вазифасини қоҳин эмас, ҳукмдор амалга оширади. Шундай қилиб, изчил зардуштийлик ўзгалар учун ёпиқ бўлган ўқимишли қоҳинлар гуруҳининг дини бўлиб қолади.

Зардушт монотеизм ғояларини илгари сурганлиги Авеста матнларида яққол кўзга ташланишини Л.А. Лелеков қуйидагича тавсифлайди: “Пайғамбар “Кичик Авеста”даги, илдизлари қадимги хинд-европа қабилаларига тегишли ва насл-насаб шажарасига эга ижтимоий институтлар номларини янгилайди, уларнинг ҳар қандай бошқа қадимги ва ўрта аср Эрон манбаларида умуман йўқлиги сабабли сунъийлиги очиқ-ойдин кўзга ташланиб туради. Зардушт политеизм худолари номларини хаттоки бунга эҳтиёж бўлган контекстларда ҳам тилга олишдан қочади (масалан, Ясна 30.9 ва 31.4 ларда уларнинг номларини келтириш ўрнига, худоларни Ахуравийлар деб атайди)”.

Ясна, 30-Ҳот:

“9 Эй, Мазда!

Биз оламу одам тириклигини янгилов-
чи ва сенинг бўлмиш Ахуравийлар билан
бирга яшамокни иштаймиз”.

Ушбу фикрларини тасдиқлаш мақсадида Л.А. Лелеков йирик авесташунослар мулоҳазаларига мурожаат этади. А. Мейе, А. Кристенсен, Ж. де Менаш, Э. Бенвенист каби авесташунослар Ҳотларга киритилган лексик ва мафкуравий ўзгаришларни (инновациялар) Зардуштнинг ижтимоий позицияси, унинг ўша даврда Эронда ҳукмрон бўлган ҳарбий зодагонларга қарши курашининг оқибати деб ҳисоблайдилар. Шу билан бирга, бу олимлар Зардушт таълимотини Аҳамонийлар сулоласи ва қадимги Эрон жамоаси оммавий тарзда қабул қилмаган, балки зардуштийлар жамоаси барча тарихий даврларда маздеизмнинг ислоҳ қилинмаган чексиз стихиясидаги катта бўлмаган, чекланган анклав (жамоа) бўлиб келган деган фикрни билдирадилар.

МУҲОКАМА

Яштлар зардуштийликдан аввал мавжуд бўлган, қадимги Эрон ҳарбий зодагонлари – айгуа, яъни “арийлар” худоларига бағишланган мадҳиялардан иборат эди. Улар Зардуштнинг нафратини келтирар эди, шунинг учун у Яштларда мадҳ этилган қонхўр худоларни тилга олиш, айгуа атамасидан фойдаланишдан қочишга ҳаракат қиларди ва ҳарбий зодагонларни кўпинча “Ёлғон (Друж) зоти” деб атайтиди.

Авестанинг Катта ва Кичик (Янги) қисмларга бўлиниши шартли равишда ҳамда ҳозирги давр филологик эҳтиёжлардан келиб чиққан ҳолда амалга оширилган бўлиб, қадимий Зардуштийлар жамоаси дунёқарошига тўғри келмайди. Шундай бўлсада, Ҳотлар ва Яштлар ўртасида мафкуравий муҳолифат ҳақиқатан мавжуд. Бу муҳолифлик Ҳотлар ва Яшларни тузган кишиларнинг ўзига хос ижтимоий позициялари, муҳолифлик (сектантлик) мафкураси билан шартланади, бу ҳақда Қадимги Юнонда э. а. V-IV асрларда хабардор бўлганлар. Юнонлар Зардушт таълимоти махфий диний жамоа аъзоларига, “форсларнинг сарасига” қаратилганлигини билганлар. Бу ҳол бевосита Ҳотларнинг ўзида ҳам ишора сифатида (Ясна 29.11), ҳам аниқ фикрлар билан (Ясна 48.3 ва 10) тасдиқланади.

Қадимги қоҳинлар таркибидаги ўзига хос, катта бўлмаган гуруҳ Авестанинг мафкуравий йўналишини ва уни ифода этиш воситаларини олдиндан белгилаб қўйди ва бу гуруҳ ўзгача фикрловчи, қадимги, зардуштийликдан илгари мавжуд бўлган дин вакиллари (кавай(кави) ва қоропон(карапан)лар) лаънатлагани Ҳотларда ўз ифодасини топади. Бунинг учун Зардушт илгари ишлатилмаган, янги ва мураккаб маъноларга эга бўлган атамалардан фойдаланишга ҳаракат қилади. Бу ҳол, Л.А. Лелековнинг фикрига кўра, Ҳотларда “(илгари) қулоқ эшитмаган” сўзлар, “энг олий таълимот” деган ибораларда ўз ифодасини топади.

Зардушт таълимоти камчиликни ташкил этган танланганларга мўлжалланган – “(сирли ҳикматларни) билгучиларга”, “энг аъло одамларга”, “донолар”, “ҳамкасбларга”, яъни маънавий жиҳатдан энг сара кишиларга қаратилган. Бу иборалар орқали, Л.А. Лелековнинг фикрича, ғайри ҳиссий (ғайри оддий) билишга ишора қилинган.

Яштларда (4.10 ва 14.46) талаб этилганидек зардуштийлик доирасида ҳозирги вақтда ҳам қабиладошлар ва ажнабийлардан эътиқод сирини ҳимоя қилиш талаби амалга оширилади:

Яшт 14, 46

“Бул отни, бул дуони, Зардушт,

Бегонага айтмасин ҳеч ким,-

Майли айтсин ота ўғлига,

Оға айтсин ўз жигарига,
Муридига айтсин муршиди...”

ХУЛОСА

XIX асрнинг охиридан бошлаб авесташуносликда Зардушт таълимотининг ёзма хужжатлари фақат Ҳотлар эканлиги, Яштлар ва Видевдод (Вандидод) эса сохталаштирилган матнлар деб ҳисоблаш қабул қилинган. Бундай қараш нотўғри бўлган, лекин шу билан бирга Видевдод (Вандидод) ва Яштлар ҳақиқатан бутунлай бошқа диний эътиқод меъёрларига қаратилган. Улар Ҳотлардаги кўрсатмалар билан жуда чуқур зиддиятларга боради, бу зиддиятлар кўпинча стихияли, атайлаб қилинмаган тарзда келиб чиққан. Шу билан бирга, авесташунослар фикрича, дуализмни илгари сурувчи Видевдоднинг биринчи ва учинчи бобларида бу зиддиятлар англаган ҳолда, хаттоки монотеизм мойилига қарши чиқиш мақсадида гавдаланади. Мазкур ҳолат Видевдод томонидан Зардушт таълимоти энг сўнгги қиёфасига эга бўлган Рага (Рай) шахрини айбланишидан маълум бўлади.

Видевдод 1.16:

“Мен – Ахура Мазда – яратган ўн ик-
кинчи сарзамин ва гўзал юрт уч баҳодир
хукмрон бўлган *Райдир*”

“Видевдод тузувчилари зардуштийлик руҳонийлари тахти бўлган Рай шахрида яшовчи одамлар эътиқодини гуноҳли шубҳа, қандайдир диний виждонсизлик деб тушундилар. Қатъий дуалистлар Райда вужудга келган монотеизм таълимоти обрўсига доғ туширмакчи бўлдилар. Ўзлари эса оламни вужудга келтирган низо таркибидаги кучлар жойланишини тубдан ўзгартириб юбордилар. Агар Ҳотлар ва Ясна 19 да “икки азалий руҳ” Мазданинг оқибати, лекин унинг ўзи ўзгармас бенуқсон оламида мавжуд, бу руҳларнинг устида ва уларнинг курашидан ташқарида деб эълон қилинган бўлса, Видевдод бўйича эса Мазда, ... бир даража куйига туширилган ва ўткинчи ва демак унга лойиқ бўлмаган эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги курашда икки руҳдан бири билан тортишишга мажбур...”.

Зардуштийликда инсоният тарихида илк бор инсон шахс сифатида кўрилади. Оламнинг ривожланиши инсон иродаси, унинг эзгулик ёки ёвузлик тарафдори бўлишига, танловига бевосита боғланган. “Ҳотлар ва шахсан пайғамбар Зардушт ғоявий дастуридаги энг муҳим асос, бу – етарли даражада назарий бўлган субъектив Мен (Ego) фалсафий концепцияси, унга хаттоки Қадимги Юнон фалсафасида таққослаб бўладиган назария йўқдир. Жаҳон драмасининг натижаси субъектив Мен афзал кўрган нарсалари, танлови ва қарорларига боғлиқдир. Худоларнинг ёвузлик легионларига қарши курашидаги муваффақияти оддий инсонлар ахлоқий танловининг сабаби эмас, балки оқибати деб эълон қилинган. Зардуштийлик изчиллик билан ташқи ҳодисаларни индивидуал психика фаолиятининг натижаси сифатида тасвирловчи инсоний жамият тарихидаги ягона дин бўлган ва расмий равишда шундай бўлиб қолмоқда.

REFERENCES

1. Лелеков Л.А. Зороастризм: явления и проблемы //Локальные и синкретические культуры.- М.: Наука, 1991;
2. Махмудова Г.Т. Философская сущность Авесты.- Т.: изд-во журнала «Санъат», 2010;

3. Лелеков Л.А. Авеста в современной науке.- М., 1992;
4. Авеста: энциклопедик луғат. Тошкент, “NOSHIR”, 2020;
5. Кароматов Ҳ. Ўзбекистонда мозий эътиқодлар тарихи.- Т.: ЖИДУ, 2008;
6. Сарияниди А.В. Протозороастрийский храм в Маргиане и проблема возникновения зороастризма // Вестник древней истории. - 1989. - № 1;
7. Пьянков И.В. Тоголок-21 и пути его исторической интерпретации // Вестник древней истории. - 1989. - № 1;
8. Вольф М.Н. Онтологические аспекты иранских влияний на раннюю греческую философию.- Диссертация на соискание ученой степени канд.филос.наук.- Новосибирск, 2003; <http://www.nsu.ru/classics/Wolf/Kand-diss.htm#ch3>;
9. Леви-Строс К. Структурная антропология . — М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001;
10. Хомидий Ҳ. “Авесто”дан “Шохномага”. – Т.: Шарк, 2007;
11. Дандамаев М.А. Иран при первых Ахеменидах (VI в. до н.э.). - М.: «Наука», Изд-во вост. лит, 1963;
12. Рак И.В. Мифы древнего и раннесредневекового Ирана. СПб.-М.: “Журнал «Нева» - «Летний Сад»”, 1998;
13. Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик. АсқарМаҳкам таржимаси.- Т.: Шарк, 2001.